

Μαρία Ψαλλίδα

Τα νεκροταφεία στην Ανατολική Κρήτη κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο

ABSTRACT

The present paper focuses on burial practices during the LM III period in Eastern Crete. New types of tomb are adopted from LM II onwards and various burial practices are applied, changes which are usually connected with the Mycenaean arrival. The most popular tombs are the chamber tombs of various size and shape, and tholos tombs which appeared in eastern Crete for the first time in LM III. The deceased was usually buried in a burial container (pithos, jar or sarcophagus), but in LM IIIC the practice of cremation was also adopted alongside interment. The tombs contained a variety of burial gifts or items used for funeral rites. Most of the burial data about architecture and funerary performance come from the district of Siteia. One of the few organized unlooted cemeteries of Eastern Crete is the cemetery of Myrsini-Aspropilia, Siteia. The excavation records of N. Platon, his personal drawings, notes and photographs give information about the types of the tombs, their distribution, the grave goods and the burial practices.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: θολωτός, θαλαμοειδής, λάκκος, βραχοσκεπή, ταφική αρχιτεκτονική, κτερίσματα, ταφικές πρακτικές, ενταφιασμός, καύση, ταφικά αγγεία, λάρνακες

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΥΜ ΙΙΙ περίοδος χαρακτηρίζεται από τη διαμόρφωση μεμονωμένων τάφων ποικίλης αρχιτεκτονικής μορφής, ταφικών συστάδων και οργανωμένων νεκροταφείων. Η γεωγραφική κατανομή των ταφικών τόπων δεν είναι ενιαία σε κάθε υποπερίοδο, αλλά εξαρτάται από τις ιστορικές συγκυρίες που χαρακτηρίζουν την κάθε φάση και που είχαν ως αποτέλεσμα τον σχηματισμό στις περισσότερες περιπτώσεις μικρών εγκαταστάσεων σε οχυρές ή μη θέσεις, και πολλών αντίστοιχων νεκροταφείων.

Συνολικά, καταγράφονται πάνω από 100 θέσεις στις οποίες έχουν εντοπιστεί μεμονωμένοι τάφοι, συστάδες αποτελούμενες από δύο τάφους, οργανωμένα νεκροταφεία ή ενδείξεις για ύπαρξη τάφων. Τα νεκροταφεία διαμορφώνονται, συνήθως, στις κλιτύς λόφων, σε άμεση γειτνίαση με τον οικισμό, στις περιπτώσεις που ο τελευταίος έχει εντοπιστεί. Στην αρχή της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου εντοπίζονται κοντά στη θάλασσα, ενώ παρατηρείται σημαντική αύξηση των θέσεων κατά την ΥΜ ΙΙΙΒ. Η κατάσταση αλλάζει προς τα μέσα της ΥΜ ΙΙΙΒ και κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ. Ελάχιστα νεκροταφεία της ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου εξακολουθούν να είναι σε χρήση, ενώ νέα νεκροταφεία διαμορφώνονται σε ορεινές θέσεις. Η αλλαγή αυτή συνδέεται με αντίστοιχες αλλαγές στο οικιστικό πλέγμα, σχετιζόμενες άμεσα με τις αναταραχές που συγκλονίζουν την περίοδο αυτή την περιοχή του Αιγαίου.

ΤΑΦΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Στην ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο, η πιο διαδεδομένη μορφή τάφου σε ολόκληρη την Κρήτη είναι ο λαξευτός θαλαμοειδής, ο οποίος εμφανίζεται για πρώτη φορά στις νεκροπόλεις της Κνωσού στην ΥΜ ΙΙ.¹ Στην Ανατολική Κρήτη απαντά στο 52% των θέσεων με αρχική χρήση κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ. Οι θαλαμοειδείς λαξεύονται στον μαλακό ασβεστολιθικό βράχο και διακρίνονται σε τάφους μεγάλου, μεσαίου ή μικρού μεγέθους.² Οι θάλαμοι έχουν κυκλικό, ωσειδές, πεταλόσχημο ή τετράπλευρο σχήμα, το οποίο μπορεί να είναι ακανόνιστο ή με συγκλίνοντα τοιχώματα, ενώ μερικές φορές φέρουν σαμαρωτή οροφή. Στην είσοδο του τάφου οδηγεί δρόμος, ο οποίος είναι επικλινής και επιμήκης, ενώ μερικές φορές οι πλευρές του συγκλίνουν προς τα άνω. Παρόμοιοι θαλαμοειδείς τάφοι έχουν βρεθεί και στην Ηπειρωτική Ελλάδα, οι πρωιμότεροι εκ των οποίων χρονολογούνται ήδη στην ΥΕ Ι-ΙΙ. Ορισμένες φορές, ο δρόμος παραλείπεται ή είναι υποτυπώδης. Η πρόσβαση από τον δρόμο στην είσοδο του θαλάμου διευκολύνεται με κτιστό ή λαξευτό σκαλοπάτι. Η είσοδος στον θάλαμο του τάφου φράσσεται με ξερολιθιά, η οποία σε μερικές περιπτώσεις εκτείνεται πέρα από τα όρια του στομίου, δεξιά ή αριστερά από αυτό. Φράγμα από ξερολιθιά οικοδομείται, εκτός από την είσοδο, στη μέση και στην αρχή του δρόμου. Το στόμιο του τάφου μπορεί να είναι ένα απλό άνοιγμα, καμαρωτό ή διαμορφωμένο με παραστάδες, ανώφλι και κατώφλι.

Στην ΥΜ ΙΙΙΑ1 κάνει την εμφάνισή του, ή καλύτερα επανεμφανίζεται, στην Ανατολική Κρήτη³ ο θολωτός τάφος.⁴ Κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ απαντά θολωτός τάφος σε μία μόνο θέση, ο οποίος διαφέρει ως προς το μέγεθος και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά από τους μεταγενέστερους θολωτούς. Πρόκειται για τον τάφο που έχει βρεθεί στα Αχλάδια Σητείας, στη θέση Πλατύσκινος. Αποτελεί τον πιο καλοχτισμένο και μεγάλο τάφο της Ανατολικής Κρήτης και παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τους θολωτούς τάφους της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Την περίοδο αυτή, πιθανώς, κατασκευάζεται για πρώτη φορά στην Ανατολική Κρήτη, στη θέση Μαγουλάς-Καμινάκι, θολωτός τάφος μικρών διαστάσεων. Η ομοιότητα των θολωτών τάφων της Τελικής Ανακτορικής και Μετανακτορικής Κρήτης με τους αντίστοιχους της Ηπειρωτικής Ελλάδας είναι δεδομένη, ενώ αντίστοιχα διαφέρουν αρκετά ως προς τον τρόπο κατασκευής, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και τις διαστάσεις από τους αντίστοιχους προανακτορικούς. Ανεξάρτητα από την αρχική πηγή προέλευσής του, ο θολωτός τάφος δεν έγινε ποτέ δημοφιλής στην Ανατολική Κρήτη κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ. Ο τάφος στη θέση Αχλάδια-Πλατύσκινος αποτελεί και τον μοναδικό θολωτό τάφο μνημειακής αρχιτεκτονικής που εντοπίζεται στην Ανατολική Κρήτη καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΜ ΙΙΙ, τύπος που δεν έγινε ποτέ δημοφιλής σε ολόκληρη την Κρήτη, καθώς συναντάται σε μόλις πέντε θέσεις. Τέλος, την ίδια περίοδο σποραδικές ταφές πραγματοποιούνται σε βραχοσκεπές

¹ Θαλαμοειδείς τάφοι υπήρχαν στην Κρήτη ήδη από τη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο, ωστόσο διαφέρουν από εκείνους της ΥΜ ΙΙΙ. Στη ΜΜ ΙΙΙ, απαντούν τάφοι με πολλαπλούς θαλάμους, προθάλαμο και μία κοινή είσοδο, στην οποία οδηγεί βραχύς δρόμος.

² Οι μεγάλοι και μεσαίου μεγέθους τάφοι επιτρέπουν μεγάλη παρουσία θρηνηδών, ενώ οι μικροί σε μέγεθος τάφοι επιβάλλουν περιορισμένη κίνηση εντός του τάφου (Boyd 2016, 76).

³ Πρόσφατες ανασκαφές έδειξαν ότι ο κυκλικός-θολωτός τάφος ήταν γνωστός στην Ανατολική Κρήτη ήδη από την Προανακτορική περίοδο.

⁴ Ο θολωτός τάφος εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Κεφάλα Κνωσού και στους Αρμένους στην ΥΜ ΙΙ (Belli 1997, 251), ή και νωρίτερα αν δεχτούμε την πρώιμη χρονολόγηση του τάφου της Κεφάλας Κνωσού (ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ) (Hutchinson 1956, 74-80).

(7.4%), ενώ ταφική σπηλιά έχει εντοπιστεί σε μία μόλις θέση. Οι ενταφιασμοί εντός λάκκων είναι δημοφιλείς, καθώς απαντούν σε ποσοστό 22.2%. Οι λάκκοι είναι ορύγματα, ρηχά ή βαθιά, στον φυσικό βράχο, ακανόνιστου σχήματος. Εξαίρεση αποτελεί το νεκροταφείο στη θέση Στους Τράφους, στην Ελούντα, που εμφανίζει ποικιλομορφία ως προς την τυπολογία των λάκκων: α) φυσικά ορύγματα στον βράχο, και β) τετράγωνους λάκκους, οι τρεις πλευρές των οποίων είναι κτιστές, ενώ την τέταρτη αποτελεί ο φυσικός βράχος.

Κατά την ΥΜ ΙΙΒ συνεχίζεται η χρήση του θαλαμοειδούς τάφου, ο οποίος εξακολουθεί να είναι δημοφιλής, καθώς απαντά στο 52.6% των θέσεων. Παράλληλα, συναντάται ο θολωτός τάφος σε ποσοστό 23.6%. Ειδικότερα, ο θολωτός με τετράπλευρο θάλαμο, μικρού ή μεσαίου μεγέθους, κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή του στην Ανατολική Κρήτη κατά την ΥΜ ΙΙΒ. Ο τύπος ήταν γνωστός στην υπόλοιπη Κρήτη από την προηγούμενη περίοδο και είτε χαρακτηρίζεται για τον μνημειακό χαρακτήρα του (Φυλακή Αποκορώνου) ή για το μικρό του μέγεθος και τον αμελή τρόπο κατασκευής του (Σμάρι Πεδιάδας). Εντυπωσιακοί θολωτοί τάφοι με τετράγωνο θάλαμο, ως προς την κατασκευή, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και το περιεχόμενό τους, υπάρχουν ήδη από την ΥΜ ΙΙ στα Ισόπατα της Κνωσού (Βασιλικός Τάφος και Τάφος 1). Βασικά μορφολογικά στοιχεία που απαντούν στους τάφους της ΥΜ ΙΙΙ, και συγκεκριμένα μονόχωροι τετράγωνοι ή ορθογώνιοι θάλαμοι με θολωτή στέγαση, απαντούν στους κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους της Ηπειρωτικής Ελλάδας, οι οποίοι καλύπτονται συνήθως με επίπεδες πλάκες, ενώ σπανίως η στέγαση είναι θολωτή⁵ (Paradimitriou 2001, 2). Σύμφωνα, ωστόσο, με τον Παπαδημητρίου, οι θολωτοί της Κρήτης δεν σχετίζονται με τους κτιστούς τάφους της Ηπειρωτικής Ελλάδας, αλλά ακολουθούν ανεξάρτητη πορεία, η αρχή της οποίας θα πρέπει να αναζητηθεί στους μνημειώδεις τάφους των Ισοπάτων. Οι ταφές σε λάκκους εξακολουθούν να είναι δημοφιλείς, καθώς απαντούν σε ποσοστό 13%, είτε μεμονωμένοι είτε σε οργανωμένα νεκροταφεία, συνήθως μαζί με θαλαμοειδείς τάφους.⁶ Το 8% των ταφικών θέσεων αποτελούν οι βραχοσκεπές, ενώ αρκετά περιορισμένη, επίσης, είναι η χρήση των σπηλαίων (περίπου 5%).

Η Υστερομινωική ΙΙΙΓ χαρακτηρίζεται από την ευρεία γεωγραφική διασπορά του θολωτού τάφου, ο οποίος απαντά σε ποσοστό 46.3% επί του συνόλου. Απουσιάζει ο θολωτός τάφος μνημειακής κατασκευής, φαινόμενο που χαρακτηρίζει όχι μόνο την επαρχία Λασιθίου, αλλά όλο το νησί. Αντίθετα, κυριαρχεί ο τάφος μεσαίου ή μικρού μεγέθους και με θολωτή στέγαση. Το σχήμα του θαλάμου μπορεί να είναι τετράγωνο, ορθογώνιο, ορθογώνιο με στρογγυλεμένες γωνίες, τραπεζιόσχημο ή πεταλόσχημο. Σε σπάνιες περιπτώσεις (Κριτσά και Καρφή) τετράπλευρο περίβλημα περικλείει τους θαλάμους των τάφων. Με βάση τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά, οι θολωτοί τάφοι αυτής της περιόδου μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις κατηγορίες: α) καλοχτισμένοι θολωτοί τάφοι, συνήθως μεσαίου μεγέθους, με μεγάλο ή μικρό δρόμο, β) θολωτοί τάφοι πρόχειρης κατασκευής μικρού μεγέθους, με μικρό ή ανύπαρκτο δρόμο, και γ) θολωτοί τάφοι μικρού μεγέθους με έκκεντρα τοποθετημένο δρόμο, έντονα κατωφερή και

⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα κτιστού θαλαμοειδούς τάφου με θολωτή στέγαση προέρχεται από τον Θορικό (τάφος IV). Διαφέρει, ωστόσο, από τους αντίστοιχους Κρητικούς τάφους ως προς τα ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία: σχήμα θαλάμου, μεγάλος δρόμος, ψηλός, επιβλητικός θόλος, ανακουφιστικό τρίγωνο.

⁶ Στα Γουρνιά, όπως και στον Μόχλο κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ1, εντοπίστηκε λάκκος σε ΥΜ Ι οικία, ΒΔ από το ανάκτορο, στο Δωμ. Ε58, ο οποίος περιείχε θραύσματα σαρκοφάγου, μαζί με διπλό αγγείο της ΥΜ ΙΙΒ και ένα ειδώλιο κύουσας γυναίκας (Boyd-Hawes 1908, 46α· Labrude 2016, 302).

στεγασμένο με πλάκες. Τέλος, μια ειδική κατηγορία που απαντά την περίοδο αυτή μόνο στην Ανατολική Κρήτη και σε μία μόνο θέση (Κρυά Σητείας) είναι ο ψευδοθολωτός. Πρόκειται για απλό όρυγμα, το οποίο περιείχε έναν πίθο τοποθετημένο στο πλάι. Ο πίθος περιβάλλεται και καλύπτεται με αλληπάλληλες σειρές ακατέργαστων λίθων, οι οποίοι διαμορφώνουν ψευδοθόλο.

Σε όλη τη διάρκεια της ΥΜ III, ο τύπος τάφου που επικρατεί στην Ανατολική Κρήτη είναι ο θαλαμοειδής. Η δημοτικότητά του φθίνει κατά την ΥΜ IIIΓ, όταν διαδίδεται ο θολωτός τάφος στις διάφορες παραλλαγές του με εξαίρεση την επαρχία της Σητείας, στην οποία οι ταφές εντός θαλαμοειδών τάφων και απλών λάκκων εξακολουθούν να είναι δημοφιλείς.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Την πλειοψηφία των κτερισμάτων που απαντούν στο σύνολο των τάφων αποτελούν τα πήλινα αγγεία και ακολουθούν κοσμήματα από διάφορα υλικά, εργαλεία και όπλα, χάλκινα ή σιδερένια, όταν παρατηρείται χρήση του τάφου και μετά την ΥΜ IIIΓ περίοδο, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις έχουν βρεθεί ελάσματα χρυσού και χαλκού και τεμάχια από ελεφαντόδοντο. Μοναδικό εύρημα αποτελεί η χρυσή προσωπίδα που βρέθηκε στη θέση Σελλάδες, στα Μουλιανά. Την πλειοψηφία των πήλινων κτερισμάτων αποτελούν οι ψευδόστομοι αμφορείς, διαφόρων τύπων και ακολουθούν πρόχοι, διάφοροι τύποι κυπέλλων και κυρίως ο άωτος κύαθος με πρόχυση. Στην επόμενη κατηγορία ευρημάτων που απαντά ανάμεσα στα κτερίσματα ανήκουν τα κοσμήματα σε ποσοστό περίπου 20%. Η συντριπτική πλειοψηφία των ευρημάτων περιλαμβάνει κοσμήματα για τον λαιμό και, κυρίως, χάνδρες διαφόρων υλικών και σχημάτων που αποτελούν στοιχεία περιδεραίων. Η επόμενη κατηγορία κοσμημάτων, που απαντά σε μεγάλη συχνότητα στα νεκροταφεία της Ανατολικής Κρήτης, είναι τα κοσμήματα χεριού (δαχτυλίδια και βραχιόλια), σε ποσοστό 16.3% επί του συνόλου. Αποτελούνται από διάφορα υλικά, συνήθως χρυσό και χαλκό και σπανιότερα από ασήμι. Κοσμήματα χεριού, και ιδιαίτερα δαχτυλίδια, ανευρίσκονται σε όλες τις υποπεριόδους της ΥΜ III, ενώ τα βραχιόλια δεν αποτελούν συνηθισμένο ανασκαφικό εύρημα.

Κοσμήματα ενδυμασίας απαντούν στο 17% των θέσεων και χαρακτηρίζονται από ποικιλομορφία. Η πλειοψηφία των κτερισμάτων της κατηγορίας αυτής περιλαμβάνει χάλκινες περόνες και κομβία (λίθινα ή πήλινα). Πόρπες έχουν βρεθεί στο 4% των θέσεων, σε τάφους, η χρήση των οποίων χρονολογείται στην ΥΜ IIIΓ, ενώ από μία θέση της Πραισού, τα Αρφανοπεριβόλια αναφέρονται μεταλλικά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν για τον στολισμό της ενδυμασίας (φύλλα χρυσού με εμπίεστη διακόσμηση).

Τα είδη οπλισμού απαντούν στο 20% των θέσεων και περιλαμβάνουν ξίφη (6%), εγχειρίδια (8%) και αιχμές βελών και δοράτων (4.5%). Το 5.4% των κτερισμάτων περισυλλέχθηκε από ταφικά σύνολα που χρονολογούνται στην ΥΜ IIIΑ και ΥΜ IIIΒ, ενώ το 15.4% προέρχεται από νεκροταφεία της ΥΜ IIIΓ. Αρκετά ενδιαφέρον είναι το καδόσχημο χάλκινο κτέρισμα από τη Πραισό-Φωτούλα. Η Deger-Jalkotzy το ταυτίζει με κάλυμμα κεφαλής, ανάλογο με αυτά που έχουν βρεθεί στους ΥΕ IIIΓ τάφους της Αχαΐας (Deger-Jalkotzy 2006, 164).

Τα λίθινα εργαλεία είναι ελάχιστα (3 θέσεις), σε αντίθεση με τα χάλκινα. Στα τελευταία περιλαμβάνονται μαχαίρια (10%), μαχαιροπελέκεις, σμίλες, αγκίστρια, καλλωπιστικά αντικείμενα (κάτοπτρα, τριχολαβίδες, ξυράφια). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν χάλκινοι ομφαλωτοί

δίσκοι που συνόδευαν τον νεκρό στον τάφο Α των Μουλιανών-Σελλάδες και ταυτίζονται με επίσημα ασπίδος. Ανάλογος δίσκος έχει βρεθεί και στο Βρόκαστρο από την Hall, και ταυτίζεται με τμήμα υποσκευής, γνωστό ως *φάλαρα*.⁷ Από τον ίδιο τάφο προέρχονται ορθογώνια πλακίδια με οδοντώσεις, τα οποία πιθανόν σχετίζονται με την περιποίηση των αλόγων, γεγονός που ενισχύει την ταύτιση των ομφαλωτών δίσκων με τα *φάλαρα*. Ελάχιστα είναι τα ειδώλια, τα λίθινα και χάλκινα αγγεία, κοσμήματα κεφαλής, όστρεα και ελεφάντινα μικροαντικείμενα, τα οποία έχουν βρεθεί ανάμεσα στα κτερίσματα των τάφων της Ανατολικής Κρήτης.

ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Στην ΥΜ ΙΙ, εκτός από την εμφάνιση νέων τύπων τάφων, παρατηρούνται αλλαγές και στις ταφικές πρακτικές, συνδεδεμένες με αντίστοιχες μεταβολές στην αντίληψη των Μινωιτών για τον τρόπο ενταφιασμού των νεκρών. Ενώ, λοιπόν, στην Νεοανακτορική εποχή παρατηρείται χρήση θαλαμοειδών τάφων με πολλούς θαλάμους για τον ενταφιασμό περισσότερων νεκρών, η ΥΜ ΙΙΙ χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση της εξατομικευμένης ταφής. Νέα ταφικά έθιμα εμφανίζονται σταδιακά σε όλη τη διάρκεια της ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙ περιόδου. Άλλα διαδίδονται σε όλη την Κρήτη, άλλα αφορούν συγκεκριμένες περιοχές, ενώ ορισμένα αποτελούν μεμονωμένα φαινόμενα, που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένα νεκροταφεία και για μία περιορισμένη χρονική περίοδο. Στις ταφικές πρακτικές που υιοθετούνται κατά την ΥΜ ΙΙΙ περιλαμβάνονται:

- «*Τάφοι Πολεμιστών*» Με βάση την Alberti (Alberti 2004) διακρίνονται σε δύο κατηγορίες α) οπλισμένος πρώτου επιπέδου, που συνοδεύεται από σύνολο όπλων το οποίο περιλαμβάνει ένα ή περισσότερα ξίφη, β) οπλισμένος δεύτερου επιπέδου, που δεν συνοδεύεται από ξίφος. Η Κάντα υποστηρίζει ότι ένα μόνο μαχαίρι ή εγχειρίδιο δεν αρκούν για να χαρακτηριστεί ένας τάφος «*Τάφος Πολεμιστή*», αλλά απαραίτητη προϋπόθεση είναι να περιλαμβάνει ανάμεσα στα κτερίσματα ξίφη, μαχαίρια, εγχειρίδια, αιχμές δοράτων και διάφορα άλλα αντικείμενα (Κάντα 2003, 176). Ο Μπασάκος πολύ σωστά υποστηρίζει ότι ένας Τάφος Πολεμιστή θα πρέπει να περιέχει οπωσδήποτε όπλα για μάχη κοντινής εμβέλειας μερικές φορές μαζί με όπλα μεγάλης εμβέλειας (Basakos 2016, 23). «*Τάφοι Πολεμιστών*» έχουν βρεθεί μόνο σε εννιά θέσεις επιβεβαιωμένα χρονολογημένες: α) Σκλάβους-Φαρμακοκέφαλο, β) Μουλιανά-Σελλάδες, γ) Μυρσίνη-Ασπροπηλιά δ) Καλαμαύκα, ε) Τουρτούλους-Βόλακα, στ) Λάστρο, ζ) Παλαίκαστρο-Αγκαθιά, Παλαίκαστρο-Αγία Τριάδα και Παλαίκαστρο-Ελληνικά. Οι περισσότεροι περιείχαν τουλάχιστον ένα ξίφος (Λάστρος, Μουλιανά-Σελλάδες, Μυρσίνη-Ασπροπηλιά, Καλαμαύκα, Τουρτούλοι-Βόλακας), ενώ στους υπόλοιπους δεν έχουν βρεθεί ξίφη, αλλά στα κτερίσματα περιλαμβάνονταν ποικιλία χάλκινων όπλων και εργαλείων. Ελάχιστοι «*Τάφοι Πολεμιστών*» χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 και ΙΙΙΒ περίοδο, ενώ παρατηρείται μεγάλη αύξηση κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ.⁸
- *Καλλωπισμός του νεκρού* Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται ενδείξεις για την ένδυση του νεκρού, τον στολισμό του και πιθανόν για το βάψιμό του. Ο νεκρός πιθανόν να φορούσε

⁷ Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για όλα τα χάλκινα δισκοειδή αντικείμενα με ομφαλό στο κέντρο και επίπεδο χείλος. Οι ερμηνείες σχετικά με τη χρήση τους είναι ποικίλες: επίσημα ασπίδας, εξάρτημα ζώνης, τμήμα της υποσκευής, κύμβαλα.

⁸ Ο Μπασάκος το αποδίδει σε πληθυσμιακές μετακινήσεις από την Ηπειρωτική Ελλάδα στην Ανατολική Κρήτη (Basakos 2016, 28).

ένα είδος νεκρικού σαβάνου (τάφος Α στη Γρα Λυγιά-Αράπη Σκάλα). Δεν θα πρέπει ίσως να αποκλειστεί η πιθανότητα, ο νεκρός και τα λατρευτικά αντικείμενα να πασπαλίζονταν με κόκκινο χρώμα ή ο νεκρός να ήταν βαμμένος με κόκκινο χρώμα. Η παρουσία μεγάλης ποσότητας κωνικών κυπέλλων στους τάφους της Ανατολικής Κρήτης ίσως να υποδεικνύει ότι δεν χρησιμοποιούνταν μόνο ως αγγεία πόσεως. Η άποψη αυτή ίσως ενισχύεται από την εύρεση παλέτας στον τάφο Β της Μυρσίνης-Ασπροπηλιάς. Ο καλλωπισμός του νεκρού θα μπορούσε να λάβει χώρα πριν τον ενταφιασμό, ωστόσο κάποια αντικείμενα που ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί για τον σκοπό αυτό (π.χ. αλάβαστρα ή κωνικά κύπελλα) και βρέθηκαν εντός των τάφων, υποδηλώνουν ότι το συγκεκριμένο στάδιο της ταφικής τελετουργίας θα μπορούσε να τελεστεί εντός του τάφου (Boyd 2016, 62, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

- *Χρήση ξύλινου φέρετρου* Στα ξύλινα φέρετρα περιλαμβάνονται οι λάρνακες και τα φορεία. Τα ευρήματα από την περιοχή της Ολούντας (Van Effenterre 1948, 8-9) αποτελούν το μοναδικό επιβεβαιωμένο παράδειγμα από την Ανατολική Κρήτη.
- *Χρήση πήλινης σαρκοφάγου* Στην Ανατολική Κρήτη οι πρωιμότερες σαρκοφάγοι χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΑ2. Ένας τάφος μπορεί να περιέχει κιβωτιόσχημη ή λουτηροειδή λάρνακα ή και τους δύο τύπους. Απαντά τόσο σε θολωτούς όσο και σε θαλαμοειδείς τάφους, και σπανιότερα σε λάκκους και βραχοσκεπές. Η χρήση της πήλινης σαρκοφάγου είναι αρκετά διαδεδομένη σε όλες τις επαρχίες της Ανατολικής Κρήτης, ιδιαίτερα στην επαρχία της Σητείας, οι λουτηροειδείς, ωστόσο, υπερτερούν ποσοτικά έναντι των κιβωτιόσχημων σαρκοφάγων. Η διαδεδομένη χρήση της οφείλεται στην μακρόχρονη παράδοση χρήσης ταφικών δοχείων (αγγεία ή σαρκοφάγοι) για εξατομικευμένες ταφές (Platon 2012, 167).⁹
- *Ταφές σε αγγεία* Στην κατηγορία αυτή, περιλαμβάνονται μόνον οι ενταφιασμοί και όχι οι καύσεις. Ταφές σε αγγεία έχουν εντοπιστεί στο 8% των θέσεων, σε αντίθεση με τις σαρκοφάγους που απαντούν σε συχνότητα 47%. Τα αγγεία που χρησιμοποιούνται για ταφές είναι πιθοειδή, κρατήρες, λεκάνες και πυξίδες, ενώ κυριαρχούν οι ταφές σε πίθους. Στην επαρχία Λασιθίου, με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα, δεν υιοθετείται η πρακτική της ταφής σε πίθο. Αντίθετα, ο ταφικός πίθος είναι πιο δημοφιλής στις επαρχίες Μιραμπέλλου και Σητείας.
- *Καύσεις νεκρών* Η καύση των νεκρών συνυπάρχει με τον ενταφιασμό κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ. Η καύση εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Κρήτη στην τελευταία φάση της ΥΜ ΙΙΙ, αν και η Κάντα υποστηρίζει ότι οι πρώτες καύσεις θα πρέπει να χρονολογηθούν στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 (Kanta 2001, 63). Τα περισσότερα παραδείγματα στο νησί εντοπίζονται στην Ανατολική Κρήτη και ειδικότερα στην επαρχία Μιραμπέλλου. Αντίθετα, στις επαρχίες Λασιθίου και Ιεράπετρας δεν μαρτυρούνται επιβεβαιωμένα παραδείγματα καύσεων νεκρών.
- *Αποχαιρετιστήριες τελετές* Οι πληροφορίες για τις ταφικές τελετουργίες αντλούνται έμμεσα από την εικονογραφία των κιβωτιόσχημων σαρκοφάγων και άμεσα από τα ανασκαφικά δεδομένα. Οι ταφικές τελετουργίες περιλαμβάνουν α) τον αποχαιρετισμό του νεκρού, που γινόταν στον δρόμο του τάφου, β) τις χοές για επίκληση του νεκρού, και γ) τις προσφορές αγγείων πόσεως και υγρών στον νεκρό. Στο τυπικό των αποχαιρετιστήριων τελετών περιλα-

⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν πέντε πήλινες κιβωτιόσχημες σαρκοφάγοι από τη θέση Πεζούλες-Κεφάλια Ζάκρου, οι οποίες χρονολογούνται στο τέλος της ΜΜ ΙΙ και παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τις αντίστοιχες της Μετανακτορικής περιόδου (Platon 2012, 166).

βάνεται το σκόπιμο σπάσιμο κτερισμάτων, το οποίο απαντά στο νεκροταφείο του Μόχλου στα Λιμενάρια και συγκεκριμένα τον τάφο 15. Τέλος, η λατρεία του νεκρού σε περίοδο μεταγενέστερη από την ίδρυση του τάφου μαρτυρείται από την ύπαρξη βωμών και την εύρεση αγγείων μεταγενέστερης περιόδου εντός των τάφων.

- *Δευτερογενείς ταφές* Σε 10 τουλάχιστον θέσεις υπάρχουν επιβεβαιωμένες ενδείξεις ότι οι τάφοι ξανανοίγονταν προκειμένου να πραγματοποιηθούν νέοι ενταφιασμοί. Το άνοιγμα του τάφου προϋποθέτει α) την αποκάλυψη του δρόμου, β) το άνοιγμα του φράγματος από ξερολιθιά, και γ) την αναδιοργάνωση του ταφικού περιεχομένου στο εσωτερικό του τάφου (Boyd 2016, 63). Τα οστά τοποθετούνταν στην άκρη ή σε λάκκο εντός του θαλάμου, ή, σε μία περίπτωση, εντός πίθου. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη διατήρηση του κρανίου, όπως φαίνεται στην περίπτωση της Παχειάς Άμμου-Αλατσομούρι. Σε μία από τις δύο βραχοσκεπές βρέθηκε λάκκος που περιείχε έξι κρανία και πιθανώς αποτέλεσε οστεοφυλάκιο. Σε αρκετές θέσεις, οι παλαιότερες ταφές τοποθετούνται σε λάκκο ή λάρνακα εντός του τάφου και συνοδεύονται από κτερίσματα.

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΜΥΡΣΙΝΗ-ΑΣΠΡΟΠΗΛΙΑ. ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΟΥ ΑΣΥΛΗΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΜΕ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΧΡΗΣΗ

Ένα από τα ελάχιστα οργανωμένα νεκροταφεία της Ανατολικής Κρήτης, στο οποίο μπορούν να αντληθούν στοιχεία για τη συμπεριφορά της κοινωνίας απέναντι στους νεκρούς, αποτελεί το νεκροταφείο στη Μυρσίνη-Ασπροπηλιά¹⁰ (Εικ. 1). Οι τάφοι απλώνονταν στη δυτική κλιτύ του λόφου, εκτός από έναν, ο οποίος βρισκόταν στη βόρεια πλαγιά. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 12 τάφοι (τάφοι Α-Β), θαλαμοειδείς και απλοί λάκκοι, εκ των οποίων οι δύο ήταν πιθανώς συλημένοι (τάφοι ΣΤ και Ζ). Ο τάφος Α ήταν ο πρώτος τάφος που αποκαλύφθηκε από τον

Εικ. 1. Ο λόφος Ασπροπηλιά. Λήψη από δυτικά (πηγή: φωτογραφικό αρχείο Λ. Πλάτωνα).

¹⁰ Πολλές ευχαριστίες στον Καθηγητή Λ. Πλάτωνα για την παραχώρηση του ανασκαφικού ημερολογίου και του σχετικού φωτογραφικού αρχείου.

Εικ. 2. Ευρήματα από τον Τάφο Α (πηγή: φωτογραφικό αρχείο Λ. Πλάτωνα).

Ν. Πλάτωνα στη δυτική κλιτύ του λόφου Ασπροπηλιά Μυρσίνης και περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής και όπλα (Εικ. 2). Οι δέκα από τους δώδεκα τάφους είναι με βεβαιότητα θαλαμοειδείς. Δύο άλλα ταφικά ορύγματα έχουν βρεθεί, ο ΣΤ και ο Ι, εκ των οποίων ο ΣΤ χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΒ-ΙΙΙΓ, ενώ ο Ι στην ΥΜ ΙΙΙΓ. Από τους δύο τάφους, ο Ι είναι πιθανώς ένας ρηχός λάκκος. Όλοι οι τάφοι έχουν κατεύθυνση Α-Δ. Συνήθως, έχουν ακανόνιστο ορθογώνιο σχήμα με στρογγυλεμένες γωνίες ή είναι κυκλωτερείς. Εξάιρεση αποτελούν ο τάφος ΙΑ, ο οποίος είναι αρκετά τετραγωνισμένος σε σύγκριση με τους υπόλοιπους, και ο τάφος ΙΒ, ο οποίος είναι πεταλόσχημος. Οι περισσότεροι τάφοι περιείχαν σαρκοφάγους, κυρίως κιβωτιόσχημες (Εικ. 3). Μόλις δύο από τους τάφους περιείχαν πίθους, ενώ σε τρεις τα οστά βρέθηκαν τοποθετημένα στο δάπεδο.

Εικ. 3. Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος από τον Τάφο Β (πηγή: φωτογραφικό αρχείο Λ. Πλάτωνα).

Όλοι οι τάφοι περιείχαν μια ποικιλία κτερισμάτων, εκτός από τον τάφο Z, για το περιεχόμενο του οποίου δεν υπάρχει καμία πληροφορία. Το 24.1% των πήλινων αγγείων αποτελούν οι ψευδόστομοι αμφορείς, και ακολουθούν οι κύαθοι (18%) και οι πρόχοι (21%), καθώς και τα κύπελλα, με ποσοστό 11%. Αισθητή είναι η σχεδόν καθολική απουσία πυξίδων.¹¹ Οι τάφοι A και B μπορούν να χαρακτηριστούν «Τάφοι Πολεμιστών». Ο τάφος A περιείχε εκτός από ποικιλία πήλινων αγγείων, δύο τρίτωνες, ένα ξίφος τύπου Naue II και μία αιχμή λόγχης. Ο τάφος B περιείχε μεγάλη ποσότητα πήλινων αγγείων, λίθινα και χάλκινα εργαλεία, ένα χάλκινο αγγείο, δύο τρίτωνες και δύο ξίφη τύπου D και F (Basakos 2016, 23).

Οι πρώτοι τάφοι διαμορφώθηκαν στην ΥΜ ΙΙΙΑ1. Πρόκειται για τους τάφους A, B, E, IB, ενώ ο Δ ανάγεται, γενικά, στην ΥΜ ΙΙΙΑ. Στην ΥΜ ΙΙΙΒ παρατηρείται μεγάλη αύξηση στον αριθμό των τάφων, καθώς εκτός από τους προαναφερθέντες που εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται αυτή την περίοδο, λαξεύονται άλλοι τέσσερις. Κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ, ένας μόνον τάφος λαξεύεται, ο τάφος I, στο υψηλότερο επίπεδο του νεκροταφείου, στη βόρεια κλιτύ του λόφου. Ουσιαστικά, από τους δώδεκα συνολικά τάφους του νεκροταφείου, οι επτά εξακολουθούν να είναι σε χρήση κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ, περισσότεροι από την ΥΜ ΙΙΙΑ1, γεγονός που υποδεικνύει την ύπαρξη σημαντικού πληθυσμιακού στοιχείου, μειωμένου ωστόσο σε σχέση με την ΥΜ ΙΙΙΒ.

Δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδηλώνουν οργάνωση του νεκροταφείου με βάση το περιεχόμενο των τάφων. Οι δύο από τους πλουσιότερους τάφους (Τάφοι A και B), που είναι και «Τάφοι Πολεμιστών»,¹² βρίσκονται στο ίδιο άνηδρο, αλλά σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους. Φαίνεται ότι οι τάφοι στην αρχή διαμορφώνονται σε απόσταση μεταξύ τους, ενώ κατά την ΥΜ ΙΙΙΒ και ΙΙΙΓ, άλλοι τάφοι λαξεύονται στα ενδιάμεσα κενά. Όλοι οι τάφοι έχουν χρησιμοποιηθεί για πρωτογενείς ταφές, όπως και στο γειτονικό νεκροταφείο του Μόχλου, ενώ αρκετές είναι και οι ενδείξεις για δευτερογενείς ταφές. Τα οστά των προηγούμενων νεκρών, και κυρίως τα κρανία, απομακρύνονταν μαζί με τα κτερίσματα και τοποθετούνταν σε διάφορα σημεία του θαλάμου (κοντά στο ταφικό δοχείο, μπροστά από το φράγμα, στο βάθος του θαλάμου ή διάσπαρτα σε όλον τον τάφο) και, σε μία περίπτωση, εντός πίθου (τάφος IB). Εκτός από τον ενταφιασμό, στη βιβλιογραφία αναφέρεται καύση από το νεκροταφείο της Μυρσίνης. Η καύση δεν αναφέρεται στην πρώτη δημοσίευση για την έρευνα του νεκροταφείου (*Κρητικά Χρονικά* 1959), αλλά επ' ευκαιρία άλλης προκαταρκτικής έκθεσης στα ΠΑΕ του 1960. Οι ταφικές τελετουργίες, με βάση την ταφική σκευή (συνοδευτικά αντικείμενα ή αγγεία που είχαν χρησιμοποιηθεί στις τελετές πριν τοποθετηθούν στον τάφο), περιελάμβαναν συνήθως προπόσεις και χοές προς τιμή των νεκρών, ενώ δεν αναφέρονται οστά ζώων ανάμεσα στα ευρήματα που να υποδεικνύουν νεκρόδειπνα. Ορισμένα αγγεία, κυρίως αγγεία πόσεως, βρέθηκαν σπασμένα. Στον τάφο B, αρκετοί άωτοι κύαθοι με πρόχυση βρέθηκαν σε τεμάχια, μαζί με ένα σύνολο από τελετουργικά αντικείμενα, στα οποία περιλαμβάνονται ρυτά και φυσικοί τρίτωνες. Είναι πολύ πιθανόν, με την ολοκλήρωση της τελετής, σκοπίμως να πετούσαν τα κύπελλα στο δάπεδο. Κάποια, ίσως, απορρίφθηκαν, προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για τη νέα ταφή και τα κτερίσματά της.

Το νεκροταφείο της Μυρσίνης παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το γειτονικό νεκροταφείο του Μόχλου, στα Λιμενάρια, ως προς το ταφικό περιεχόμενο και την άσκηση των ταφικών

¹¹ Μόλις μία πυξίδα αναφέρεται από το νεκροταφείο της Μυρσίνης και, συγκεκριμένα, από τον τάφο A.

¹² Αποτελούν τους μοναδικούς τάφους του νεκροταφείου, στα κτερίσματα των οποίων πειραμβάνονται ξίφη.

πρακτικών. Το νεκροταφείο του Μόχλου παύει να είναι σε χρήση κατά την ΥΜ ΙΙΒ και δεν αποκλείεται οι κάτοικοι να κατέφυγαν σε γειτονικές ορεινές περιοχές, όπως στην Τουρλωτή ή σε τοποθεσίες με καλή εποπτεία προς τη θάλασσα, όπως στη Μυρσίνη. Οι θέσεις αυτές, με βάση τα ευρήματα, ευημερούν κατά την ΥΜ ΙΙΓ.

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση των δεδομένων δείχνει μία πολιτισμική ομοιογένεια σε ολόκληρο το νησί κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ-ΙΙΒ. Ο θαλαμοειδής τύπος κυριαρχεί, με μορφολογικές διαφοροποιήσεις στην Ανατολική Κρήτη. Στην ΥΜ ΙΙΒ κάνει δυναμικά την εμφάνισή του νέος τύπος θολωτού τάφου (εξαίρεση ο τάφος στο Καμινάκι που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΑ). Είναι μικρών διαστάσεων, συνήθως αμελούς κατασκευής, με τετράγωνο ή κυκλικό θάλαμο. Το σχήμα του τάφου παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τους προσεγγμένους τάφους στα Δαμάνια και τη Φυλακή Χανίων, και τους αμελέστερα κτισμένους τάφους της ίδιας περιόδου στην Κεντρική Κρήτη. Οι τετράπλευροι θολωτοί τάφοι πιθανόν αντλούν τα πρότυπα από την Ανατολή (Ουγκαρίτ, Κύπρος). Είναι πιθανόν ότι η αρχιτεκτονική μορφή του τάφου αυτού έφθασε στην Κρήτη από την Ανατολή μέσω της Ηπειρωτικής Ελλάδας, με την έλευση νέων πληθυσμιακών ομάδων ή μέσω των εμπορικών σχέσεων και στη συνέχεια διαδόθηκε στο υπόλοιπο νησί. Καθώς ο θολωτός τάφος απαντά κυρίως στις βορειοανατολικές και νοτιοανατολικές υπώρειες της Δίκτης, είναι πιθανόν ότι ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος διαδόθηκε στην Ανατολική Κρήτη ακολουθώντας τη βόρεια ακτογραμμή του νησιού, όπου η διαδρομή είναι πιο βατή.

Η κατάσταση αλλάζει δραματικά κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ, η οποία χαρακτηρίζεται από την ευρεία διασπορά του θολωτού τάφου σε όλη την έκταση του νομού Λασιθίου. Αντίθετα, είναι ελάχιστοι στην Κεντρική Κρήτη και εντοπίζονται στις δυτικές υπώρειες της Δίκτης, ενώ απουσιάζουν από τη Δυτική Κρήτη. Ο τύπος δεν αλλάζει, ενώ αυξάνονται οι τάφοι επιμελημένης κατασκευής, που παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τους αντίστοιχους της Ανατολής. Κυριαρχεί ο θολωτός με τον τετράπλευρο θάλαμο, ενώ χαρακτηριστικό είναι ότι στην επαρχία της Ιεράπετρας απαντά αποκλειστικά ο θολωτός με κυκλικό θάλαμο. Παράλληλα, εμφανίζεται άλλη μία υποκατηγορία θολωτού τάφου (θολωτός τάφος μικρού μεγέθους με έκκεντρα τοποθετημένο πλακοσκεπή δρόμο), τύπος που παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τους κτιστούς τάφους από την Κύπρο (Bellì 1996, 41-45).

Καύσεις και ενταφιασμοί συνυπάρχουν, έθιμο που κατάγεται από την Ανατολία ή πιο πιθανόν από την περιοχή της Αδριατικής (Ιταλία)¹³ και απαντά και στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Αυτή η ανάμειξη πολιτισμικών στοιχείων από την Ηπειρωτική Ελλάδα και την Ανατολή ή την Αδριατική φαίνεται ότι σχετίζεται με τις ταραχές που ταλανίζουν τη λεκάνη της Μεσογείου την περίοδο αυτή. Η καύση των νεκρών εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Ελούντα (Στους Τράφους) στην ΥΜ ΙΙΙΑ2-ΙΙΒ και διαδίδεται σε αρκετές θέσεις της Ανατολικής Κρήτης κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ. Η καύση των νεκρών δεν διαδόθηκε ποτέ στο υπόλοιπο νησί, καθώς μεμονωμένα επιβεβαιωμένα

¹³ Η ΒΔ Πελοπόννησος και η Ανατολική Κρήτη αποτελούν τις περιοχές του Αιγαίου με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση καύσεων και ξιφών Naue II που είναι Αδριατικής προέλευσης. Τόσο οι καύσεις, έθιμο αρκετά διεδομένο στην Ιταλία, όσο και τα ξίφη Naue II απαντούν στις ίδιες περιοχές του Αιγαίου και γι' αυτό τον λόγο θεωρείται ότι τόσο η πρακτική της καύσης όσο και τα ξίφη εισήχθησαν στον ελλαδικό χώρο από την Ιταλία (Ruppenstein 2013, 188-189).

παραδείγματα απαντούν στην Φαιστό-Λιλιανά στην Κεντρική Κρήτη, και στη Δυτική Κρήτη σε μια θέση (Ατσιπάδες).

Αρκετοί ενταφιασμοί πραγματοποιούνται εντός πίθων, ενώ, τις περισσότερες φορές, οι νεκροί τοποθετούνται σε πήλινες λουτηροειδείς λάρνακες. Η επιλογή των συγκεκριμένων δοχείων αποτελεί ιδιαιτερότητα της Ανατολικής Κρήτης. Ο ταφικός πίθος απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά από τον νομό Ηρακλείου, με εξαίρεση την περιοχή της επαρχίας Βιάννου, η οποία φαίνεται ότι ανήκει στην πολιτισμική σφαίρα της Ανατολικής Κρήτης. Αντίθετα, σχεδόν απούσα είναι η πρακτική ενταφιασμού σε ξύλινο φορείο ή φέρετρο, πρακτική διαδεδομένη στην Κεντρική Κρήτη και με αρκετά παραδείγματα από τη Δυτική Κρήτη. Στην ΥΜ ΙΙΙΓ λάρνακες και πίθοι εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται στην Ανατολική Κρήτη, αν και παρατηρείται αύξηση των ενταφιασμών απευθείας στο δάπεδο του τάφου. Ιδιαίτερα, ωστόσο, διαφοροποιείται από το υπόλοιπο νησί η επαρχία της Σητείας, από τις υπόλοιπες περιφέρειες, καθώς χαρακτηρίζεται από προσκόλληση στην παράδοση. Η ιδιαιτερότητα αυτή αντικατοπτρίζεται στην περιορισμένη χρήση της κύλικας, η οποία αντικαθίσταται από το άωτο κύπελλο με πρόχυση. Παράλληλα, οι περισσότερες λουτηροειδείς λάρνακες και ταφικοί πίθοι έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή της Σητείας, με την πλειοψηφία των πρώτων να προέρχεται από την περιοχή του Παλαικάστρου. Η επαρχία της Σητείας αποτελεί την πιο απομονωμένη γεωγραφική περιφέρεια της Κρήτης, στην οποία κυριαρχούν τα απόκρημνα Σητειακά βουνά. Τα όρη αποτελούν γιγάντιο φράγμα που χωρίζει τη Σητεία από την Ιεράπετρα. Η πρόσβαση εξυπηρετείται από φυσικά περάσματα και από τη θαλάσσια οδό. Η απομόνωση ευνοεί το φιλτράρισμα των εξωτερικών επιδράσεων και την προσαρμογή τους στις τοπικές συνήθειες. Ο Μόχλος αποτελεί την εξαίρεση στον κανόνα, θέση που αντλεί τη μοναδικότητά της από τις στενές σχέσεις που τηρεί με την Κνωσό από την άσκηση του εμπορίου. Με την οριστική κατάρρευση του ανακτόρου της Κνωσού, ο οικισμός παρακμάζει και εγκαταλείπεται.

Τέλος, οι ταφικές πρακτικές, όπως είχαν διαμορφωθεί στην ΥΜ ΙΙΙΓ, δεν αλλάζουν ουσιαστικά με τη μετάβαση στην Υπομινωική περίοδο. Ο θολωτός τάφος με τον τετράγωνο θάλαμο και ο θαλαμοειδής είναι δημοφιλής και στους επόμενους αιώνες, όπως και η καύση, ενώ αρκετοί τάφοι της προηγούμενης περιόδου εξακολουθούν να είναι σε χρήση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Lucia Alberti (2004), *Οι νεκροπόλεις της Κνωσού κατά την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 περίοδο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Dimitris G. Basakos (2016), "Warriors in movement: Warrior burials in eastern Crete during Late Minoan III C", Ev. Papadopoulou-Chryssikopoulou – V. Chryssikopoulos – G. Christakopoulou (επιμ.), *Achaios, Studies Presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, Oxford, Archaeopress Archaeology, 23-32.
- Paolo Belli (1996), "Un confronto fra Creta e Cipro: la *tholos* di Plati e quelle di Enkomi", *Studi Miscellanei* 30, 39-45.
- Paolo Belli (1997), "Architecture as Craftsmanship: LM III Tholoi and their Builders", R. Laffineur – Ph.P. Betancourt (επιμ.), *ΤΕΧΝΗ: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Aegaeum* 16, 251-255.

- Paolo Belli (2003), "Aspects of Monumental Funerary Architecture in LBA Crete", N. Stampolidis – V. Karageorghis (επιμ.), Πλόες ... Sea Routes ... Interconnections in the Mediterranean: 16th-6th c. BC, *Proceedings of the International Symposium Held at Rethymnon, Crete, September 29th-October 2nd 2002*, Αθήνα, 325-338.
- Paolo Belli (2006), "The two tholos tombs at Kritsà-Lakkoï", *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, τ. Α2, Ηράκλειο, 271-281.
- Harriet Boyd-Hawes (1908), *Gournia, Vasiliki and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete: Excavations of the Wells-Houston-Cramp Expeditions, 1901, 1903, 1904*, American Exploration Society, Philadelphia.
- Michael J. Boyd (2016), "Fields of Action in Mycenaean Funerary Practices", A. Dakouri-Hild – M.J. Boyd (επιμ.), *Staging Death. Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, Berlin / Boston, De Gruyter, 57-88.
- Sigrid Deger-Jalkotzy (2006), "Late Mycenaean Warrior Tombs", S. Deger-Jalkotzy – I.S. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, *Edinburgh Leventis Studies 3*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 151-179.
- Chrysanthi Gallou (2005), *The Mycenaean Cult of the Dead*, BAR-IS 1372, Oxford.
- Anastasia Kanta (1980), The Late Minoan III period in Crete. A survey of sites, pottery and their distribution, *SIMA LVIII*.
- Anastasia Kanta (2001), "The Cremations of Olous and the Custom of Cremation in Bronze Age Crete", N. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Συμποσίου της Ρόδου 1999*, Αθήνα, 59-68.
- Anastasia Kanta & Costis Davaras (2004), "The Cemetery of Krya, District of Seteia. Developments at the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in East Crete", Νικ. Χρ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 149-157.
- Eleni M. Konstantinidi (2001), *Jewellery Revealed in the Burial Contexts of the Greek Bronze Age*, BAR-IS 912, Oxford.
- Angélique Labrude (2016), "Aegean Late Bronze and Early Iron Age Burials in the Ruins of Rulers' Dwellings: a Legitimation of Power?", A. Dakouri-Hild – M.J. Boyd (επιμ.), *Staging Death. Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, Berlin / Boston, De Gruyter, 297-316.
- Νικόλαος Μερούσης (2000), *Οι εικονογραφικοί κύκλοι των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων. Οι διαστάσεις της εικονογραφίας στα πλαίσια των ταφικών πρακτικών*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Nikolas Papadimitriou (2001), *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands*, BAR-IS 925, Oxford.
- Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου (1979), *Σκεύη και σύνεργα του καλλωπισμού στον Κρητομυκηναϊκό χώρο*, διδακτορική διατριβή, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα Αριθμός 23, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Lefteris Platon (2012), "New evidence on the origin of the Late Minoan III chest-shaped larnax", E. Mantzourani – Ph. P. Betancourt (επιμ.), *Philistor, Studies in Honor of Costis Davaras*, Philadelphia, Pennsylvania, INSTAP Academic Press, 161-168.
- Florian Ruppenstein (2013), "Cremation burials in Greece from the Late Bronze Age to the Early Iron Age: continuity or change?", M. Lochner – Fl. Ruppenstein (επιμ.), *Cremation Burials in the Region between the Middle Danube and the Aegean, 1300-750 BC. Proceedings of the International Symposium Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 11th-12th, 2010*, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften.

- R. Angus K. Smith (2002), *The Tombs of Mochlos and Myrsini: Pottery and Cultural Regionalism in Late Minoan III Crete*, Michigan.
- R. Angus K. Smith (2010), *Mochlos IIB: Period IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery: The Pottery*, Prehistory Monographs 27, Philadelphia, Pennsylvania, INSTAP Academic Press.
- Jeffrey S. Soles (2008), *Mochlos IIA: Period IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery. The Sites*, Philadelphia, Pennsylvania, INSTAP Academic Press.
- Metaxia Tsipopoulou & Lucia Vagnetti (1995), *Achladia. Scavi e ricerche della Missione Greco-Italiana in Creta Orientale (1991-1993)*, Roma, Gruppo Editoriale Internazionale.
- Henri van Effenterre (1948), *Nécropoles du Mirabello, Études Crétoises VIII*, Paris.